

Бідна О. І.,

аспірант кафедри кримінального права № 1

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ІНШІ ЗАХОДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ»

Анотація. У статті розглядаються наукові підходи до визначення поняття «інші заходи кримінально-правового характеру». На підставі аналізу чинних положень кримінального законодавства України, що регулюють застосування даних заходів, виокремлено та детально досліджено їхні сутнісні ознаки, запропонована авторська дефініція.

Ключові слова: інші заходи кримінально-правового характеру, покарання, кримінальна відповідальність, кара, примус, сутність.

Постановка проблеми. Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 2013 р. понятійний апарат кримінального права збагатився новим терміном «інші заходи кримінально-правового характеру» [1]. Але закон лише називає види цих заходів, закріплює підстави та порядок їх застосування, проте не розкриває зміст загального поняття. Внаслідок цієї законодавчої невизначеності поняття «інші заходи кримінально-правового характеру» постає чимало питань, зокрема щодо їхніх системи, змісту, співвідношення з іншими суміжними кримінально-правовими поняттями.

Незважаючи на те, що поняття «інші заходи кримінально-правового характеру» з'явилося в кримінальному законодавстві України порівняно недавно, у науці кримінального права його дослідженню приділяється багато уваги, зокрема в роботах В.С. Батиргарєєвої, В.І. Борисова, О.О. Дудорова, О.В. Козаченка, Т.О. Павлової, Ю.А. Пономаренка, О.В. Ус, М.І. Хавронюка, А.М. Яценка й інших учених. Віддаючи належне зробленим теоретичним здобуткам, варто констатувати відсутність серед правників єдиного розуміння системи цих заходів та їхніх загальних ознак. Саме цим обґрунтовується актуальність проведення подальших наукових досліджень у напрямі з'ясування проблемних питань застосування інших заходів кримінально-правового характеру.

Мета статті – дослідити доктринальні погляди щодо розуміння змісту «інших заходів кримінально-правового характеру», відповідних положень Кримінального кодексу України (далі – КК), що регулюють підстави та порядок їх застосування, та сформулювати на цій підставі загальне визначення даного поняття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз правової літератури свідчить про наявність різних підходів до формулювання загального визначення поняття «інші заходи кримінально-правового характеру». Так, В.І. Борисов, В.С. Батиргарєєва вважають, що це передбачені законодавством про кримінальну відповідальність примусові некаральні заходи, що застосовуються судом від імені держави до фізичних або юридичних осіб за вчинення забороненого КК суспільно небез-

печного діяння з метою усунення причин і умов, що призвели до його вчинення й здатних у разі їх збереження призвести до скоєння нового суспільно небезпечного діяння, та гарантування в окремих випадках безпеки особи, до якої вживаються такі заходи, надання їй необхідної допомоги, а також гарантування безпеки інших осіб [2, с. 404]. На думку Ю.А. Пономаренка, це передбачені кримінальним законом примусові заходи, що застосовуються судом до фізичної або юридичної особи з метою усунення умов, що спричинюють суспільно небезпечні діяння [3, с. 468]. Позитивним моментом даних дефініцій варто визнати окреслення кола осіб, до яких можуть бути застосовані інші заходи кримінально-правового характеру, конкретизацію їх цільового спрямування, проте вони мають дещо обмежувальний характер, бо не охоплюють усіх видів інших заходів кримінально-правового характеру, передбачених у КК. Зокрема, це стосується спеціальної конфіскації майна, яка, на думку законодавця, має дещо інше функціональне значення.

О.В. Козаченко кримінально-правовий захід розуміє як систему прийомів і способів примусового та реабілітаційно-заохочувального впливу держави на кримінальні практики (кримінальні правопорушення, об'єктивно протиправні діяння, зловживання правом тощо), правомірну постзлочинну поведінку, за умови, що такий вплив здійснюється на підставі закону, детермінованого культурним середовищем, що склалося в конкретно-історичних умовах розвитку суспільства [4].

Принципово інше тлумачення пропонує І.А. Лозінська, на думку якої, йдеться про передбачені КК України (Загальною й Особливою частинами) засоби впливу на поведінку особи, яка скоїла кримінальне правопорушення. Ці засоби можуть бути і примусовими, і заохочувальними, які, у свою чергу, застосовуються за наявності суспільно корисних вчинків, як пов'язаних із кримінальним правопорушенням, так і не пов'язаних, а лише зовні схожих на нього (необхідна оборона, крайня необхідність) [5]. Говорячи про те, що дані заходи застосовуються до осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, автор не акцентує увагу на тому, що, відповідно до чинного кримінального законодавства, підставою для їх обрання може бути, зокрема, поведінка, яка не містить ознак кримінального правопорушення, наприклад, внаслідок дій особи, яка не відповідає ознакам суб'єкта злочину (не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, неосудна, юридична особа). Тому дана дефініція не охоплює, наприклад, такі заходи кримінально-правового характеру, як примусове медичне лікування, а також заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб.

А.М. Яценко розуміє «інші заходи кримінально-правового характеру» як передбачені кримінальним законом відмінні від покарання примусові, заохочувальні або такі, що застосовані на гуманістичних засадах і недоцільності здійснення подаль-

шого провадження засоби впливу, що застосовуються судом до особи в разі вчинення злочину або суспільно небезпечного діяння, а також для запобігання скоєнню нових злочинів чи діянь, зовні схожих на них, з метою відновлення доконфліктного стану порушених правовідносин, захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, обов'язкового лікування, а також запобігання вчиненню нових злочинів або суспільно небезпечних діянь через виправлення в окремих випадках порушників закону [6]. Дане визначення не тільки вказує на осіб, до яких можуть бути застосовані інші заходи кримінально-правового характеру, а й окреслює підстави та цілі їх застосування. Вказівка на те, що дані заходи мають, серед іншого, заохочувальний характер і можуть обиратися на гуманістичних засадах чи у зв'язку з недоцільністю здійснення подальшого провадження, надає досить широке тлумачення поняттю «інші заходи кримінально-правового характеру», що ускладнює їх відмежування від інших кримінально-правових понять, наприклад, «інші кримінально-правові наслідки» (ч. 3 ст. 3 КК).

Під час формулювання загального поняття «інші заходи кримінально-правового характеру» потрібно визначитися з їхньою системою, яка серед науковців тлумачиться по-різному. Так, деякі фахівці схильні до досить широкого розуміння її меж, завдяки включенню до її структури не тільки видів цих заходів, а й порядку їх застосування (наприклад, звільнення від кримінальної відповідальності або покарання, заміна або пом'якшення призначеного покарання тощо) [7; 8]. Уявляється, що таке розуміння системи заходів кримінально-правового характеру призводить до ототожнення таких понять, як «інструменти» («засоби») та «методи» («способи») кримінально-правового впливу. Проте таку підміну понять важко визнати доречною. Якщо «інструмент» – це конкретні важелі, засоби впливу держави на поведінку особи, за допомогою яких досягається певний результат, то «метод» – це сукупність прийомів, способів їх застосування, що відрізняються за характером та ступенем інтенсивності впливу. Саме тому для розмежування понять, що позначають державний «інструментарій» і порядок його застосування, доцільно вживати різні терміни. Так, для окреслення кола цільових засобів впливу, якими володіє та які застосовує держава у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого КК, варто вживати поняття «заходи кримінально-правового характеру» [9]. Якщо ж ідеться про прийоми, способи вживання цих заходів, то доцільне явикористання іншого поняття, наприклад, «кримінально-правові наслідки», яке, зокрема, передбачено в ч. 3 ст. 3 КК, або, як зазначається в науці кримінального права, «заходи кримінально-правового впливу» [10, с. 284–427; 11].

Системний аналіз положень чинного кримінального законодавства України дозволяє виділити нижчезазначені ознаки інших заходів кримінально-правового характеру.

1. Інші заходи кримінально-правового характеру – це відмінні від кримінальної відповідальності засоби реагування з боку держави на вчинене суспільно небезпечне діяння, передбачене КК.

«Захід» – це сукупність дій або засобів для досягнення, здійснення чого-небудь, у свою чергу, «засіб» – те, що служить знаряддям в якій-небудь дії, справі [12, с. 307, 380]. Тому заходи кримінально-правового характеру варто розуміти як сукупність знарядь, інструментів, за допомогою яких держава реагує на факт вчинення суспільно небезпечного діяння, перед-

баченого КК. З огляду на текст закону, до таких знарядь безпосередньо належать заходи, перелічені в р. XIV та р. XIV1 Загальної частини КК (примусове лікування, примусові заходи медичного характеру, спеціальна конфіскація майна, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб). Проте державний арсенал таких знарядь не вичерпується тільки вказаними, він набагато більший. Системний аналіз положень чинного КК свідчить, що до них варто відносити й інші заходи, незважаючи на те, що в їхній назві термінологічний зворот «заходи кримінально-правового характеру» безпосередньо не вживається, зокрема це стосується примусових заходів виховного характеру (ст. 105 КК). Найбільш поширеним способом реагування з боку держави на факт скоєння злочину є застосування покарання, яке також є одним зі знарядь, інструментів, якими держава захищає найбільш цінні суспільні відносини від протиправних посягань. Покарання не є єдиним заходом, який використовує держава в разі вчинення злочину. Іноді призначене покарання взагалі на підлягає реальному виконанню, проте держава примусово впливає на поведінку особи, яка скоїла злочин. Ідеться про обмеження прав і свобод суб'єкта злочину в разі його звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 76 КК). Крім того, держава може впливати на винного у вчиненні злочинного діяння з метою кореляції його поведінки в напрямі дотримання вимог правових норм і після відбуття засудження призначеного покарання, наприклад, обмеженням його прав і свобод протягом строку судимості (ст. ст. 88, 89 КК). Отже, покарання, правообмеження, у зв'язку зі звільненням від відбування покарання з випробуванням, судимість варто визнавати заходами кримінально-правового характеру. Оскільки ці заходи входять до змісту іншого, більш широкого поняття – кримінальна відповідальність, останню, як на цьому обґрунтовано наголошує В.В. Мальцев, також варто визнавати заходом кримінально-правового характеру [13, с. 372, 373]. Вживання у назві заходів, закріплених у р. XIV Загальної частини КК, слова «інші» дозволяє зробити висновок, що вони протиставляються кримінальній відповідальності, тим самим законодавець підкреслює, що вони є самостійними щодо останньої, а отже, не входять до її змісту, а їх застосування не може визнаватися формою її реалізації, проте в сукупності з нею вони утворюють систему заходів кримінально-правового характеру, що можуть бути застосовані до фізичної особи за наявності відповідних підстав, передбачених у КК.

2. Іншим заходам кримінально-правового характеру притаманна відносна самостійність цілей їх застосування, що є підґрунтям їхньої диференціації. В основі обрання кожного заходу кримінально-правового характеру перебуває закон про кримінальну відповідальність, завданням якого є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам (ч. 1 ст. 1 КК). Проте це загальні, кінцеві, стратегічні цілі кримінально-правового впливу, які безпосередньо визначають обсяг кожного із цих заходів, зокрема й тих, що належать до так званих «інших». Зміст кожного такого заходу має обмежуватися цільовим призначенням закону про кримінальну відповідальність. Але наявність загальних цілей кримінально-правової протидії посяганням на охоронювані КК суспільні відносини не виключає необхідності формування самостійних, спеціальних

(проміжних стосовно кінцевих) цілей застосування для кожного окремого іншого заходу кримінально-правового характеру. Так, метою примусових заходів медичного характеру та примусового лікування визнається: 1) вилікування чи поліпшення стану здоров'я осіб, названих у ст. ст. 19, 20, 76, 93 та 96 КК України; 2) гарантування безпеки суспільства. Дана мета не притаманна будь-якому іншому заходу, проте вона є проміжною у виконанні головного, стратегічного завдання, яке стоїть перед кримінальним законодавством України.

Як свідчить аналіз положень чинного КК України, загальною особливістю інших заходів кримінально-правового характеру виявляється в тому, що вони позбавлені карального впливу. Їхнє соціально-правове призначення полягає не у відплатному обмеженні прав і свобод за скоєне діяння, а в коригуванні подальшої поведінки, у соціальній й правовій реабілітації особи. Цільове спрямування правообмежень, які можуть супроводжувати застосування окремих видів інших заходів кримінально-правового характеру, полягає у звуженні можливостей особи щодо завдання істотної шкоди правоохоронюваним відносинам. Вони орієнтовані на узгодження процесу життєдіяльності особи з чинними правовими нормами, відновлення порушеного права, нейтралізацію й усунення умов, що спричинили заборонене КК суспільно небезпечне діяння, зниження ризиків скоєння суспільно небезпечних посягань, заборонених КК, у майбутньому. *Загальну мету застосування інших заходів кримінально-правового характеру можна визначити як обмеження можливостей особи щодо подальшого або нового завдання істотної шкоди суспільним відносинам, що поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність.*

3. *Інші заходи кримінально-правового характеру по своїй суті є заходами примусу*, оскільки застосовуються на підставі закону за розсудом суду та за відсутності згоди на їх обрання з боку особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. Водночас вони проявляються в зовнішньому впливі на поведінку, у результаті якого обмежуються можливості цієї особи щодо здійснення посягання на охоронювані КК суспільні відносини. Такий вплив виявляється, наприклад, у вилученні певних предметів, внаслідок чого особа позбавляється фізичної можливості завдання шкоди правоохоронюваним інтересам (п. 4 ч. 1 ст. 962 КК), у застосуванні певних правообмежень у виді особистих заборон (п. 2 ч. 4 ст. 105 КК) або встановленні додаткових обов'язків, які особа має виконувати (ст. 96, п. 4 ч. 2 ст. 105 КК), що приводить до звуження її правового статусу.

4. *Підставою для застосування інших заходів кримінально-правового характеру є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, забороненого КК.* Застосування будь-якого заходу кримінально-правового характеру по своїй соціально-правовою сутністю є реакцією з боку держави на факт противоправної поведінки особи, зміст якої полягає в порушенні кримінально-правової заборони щодо її здійснення. Такі дії можуть не мати ознак злочину через, наприклад, недосягнення особою, яка їх скоїла, віку, з якого настає кримінальна відповідальність, або через наявність у неї психічного захворювання. Після вчинення такого діяння між особою та державою виникають кримінально-правові відносини, об'єктом яких є можливості особи, її права та свободи, обмеження яких утворюють зміст інших заходів кримінально-правового характеру.

5. *Види інших заходів кримінально-правового характеру визначаються тільки законом про кримінальну відповідальність,*

що прямо закріплено в ч. 3 ст. 3 КК, згідно з положеннями якої: «Злочинність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність <...>». Закріплення цих заходів у КК, а також вказівка в їхній назві на кримінально-правовий характер, як зазначає О.І. Чучасв, свідчить про належність даних заходів до засобів державного регулювання суспільних відносин і вказує на їхнє особливе призначення, зумовлене завданнями КК [14, с. 10]. Отже, види, підстави та порядок застосування інших заходів кримінально-правового характеру визначаються суто законом про кримінальну відповідальність, тоді як процедура ухвалення рішення щодо їх обрання або виконання може регламентуватися іншими нормативно-правовими актами (наприклад, ст. ст. 497, 503–516 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК), Правилами застосування примусових заходів медичного характеру в спеціальному закладі з надання психіатричної допомоги).

6. *Інші заходи кримінально-правового характеру застосовуються виключно до особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене КК.* Це зумовлюється суб'єктивним складом кримінально-правових відносин, сторонами яких виступає держава й особа, яка посягає на охоронювані законом суспільні відносини. У зв'язку із цим до осіб, які не є стороною кримінально-правових відносин, неможливе застосування інших заходів кримінально-правового характеру.

7. *Інші заходи кримінально-правового характеру застосовуються виключно судом від імені держави*, тобто процесуальною підставою для їх застосування є державно-владний індивідуально визначений акт щодо конкретної особи у вигляді обвинувального вироку або ухвали суду (ст. ст. 374, 501, 513 КПК).

Висновки. Отже, на підставі зазначеного *інші заходи кримінально-правового характеру варто розуміти як засоби примусу, що застосовуються від імені держави за вироком або ухвалою суду до особи, яка вчинила діяння, заборонене КК, і полягають в обмеженні її можливостей щодо подальшого або нового завдання істотної шкоди суспільним відносинам.*

Література:

1. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України (стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України): Закон України від 18 квітня 2013 р. № 222–VII / Верховна Рада України. Офіційний вісник України. 2013. № 46. Ст. 1629.
2. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. 1064 с.
3. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2015. 528 с.
4. Козаченко О.В. Ознаки та властивості кримінально-правових заходів примусового та заохочувального впливу. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані: монографія / за ред. О.В. Козаченка, Є.Л. Стрельцова; МОН України, НУ «ОЮА». Миколаїв: Іліон, 2016. С. 31–51.
5. Лозінська І.А. До питання про поняття та зміст заходів кримінально-правового характеру. Вісник Кримінологічної асоціації України, 2014. № 8. С. 185–192.
6. Яценко А.М. Інші заходи кримінально-правового характеру: поняття та види. Право та державне управління. 2017. № 4 (29). С. 143–148.

7. Козаченко В.О. Кримінально-правові заходи в Україні: підручник / за ред. О.В. Козаченко. Миколаїв: Гліон, 2015. 216 с.
8. Задоя К.П. Правова природа заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб. Право і громадянське суспільство. 2014. № 4. С. 42–53.
9. Сюсюкало З.М. Поняття заходів кримінально-правового впливу у кримінальному праві України. Науковий огляд: міжнародний науковий журнал. 2017. Т. 8. № 40. С. 1–25. URL: <http://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/1296>.
10. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навч. посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.
11. Хавронюк М.І. Заходи кримінально-правового впливу: які вони бувають? Юрид. вісн. України. 2013. № 21 (934).
12. Словник української мови: у 11 томах. / АН УРСР, Ін-т мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 3, 1972.
13. Мальцев В.В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности: монография. СПб.: Юридический центр «Пресс», 2004. 694 с.
14. Чучаев А.И., Фирсова А.П. Уголовно-правовое воздействие: понятие, объект, механизм, классификация: монография. Москва: Проспект, 2010. 320 с.

Бидная О. И. К вопросу об определении понятия «иные меры уголовно-правового характера»

Аннотация. В статье рассматриваются научные подходы к определению понятия «иные меры уголовно-правового характера». На основании анализа действующих положений уголовного законодательства Украины, регулирующих применение данных мер, выделены и подробно исследованы их существенные признаки, предложена авторская дефиниция.

Ключевые слова: иные меры уголовно-правового характера, наказания, уголовная ответственность, кара, принуждение, сущность.

Bidna O. On the issue of defining the notion “other measures applied in criminal law”

Summary. The article deals with scientific approaches to the definition of the concept “other measures used in criminal law”. Based on the analysis of the current provisions of the Criminal Law of Ukraine regulating the use of these measures, their main features were identified and analyzed. The author’s definition is formulated

Key words: other measures applied in criminal law, punishment, retribution, criminal liability, compulsion, essence.